

PHILIPPE LANÇON

Erwan Larher

LE LIVRE
QUE JE NE
VOULAIS PAS
ÉCRIRE

LE LAMPE

RÉCIT

WOORDEN TEGEN FANATISME

Over de pleidooien van Voltaire,
Lançon en Larher

Leerling 1: Maissa el Azzouzi

Profiel leerling 1: NT/NG

Leerling 2: Marit van Loo

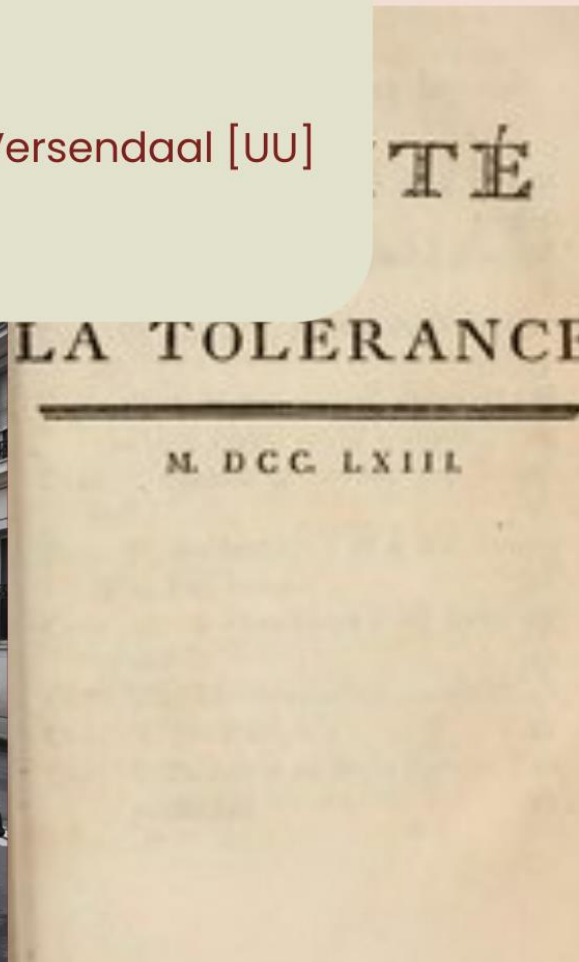
Profiel leerling 2: EM

Betrekking tot vak: Frans

Begeleiders: A. Sieben [CLV] en R. Versendaal [UU]

VOIR DE PP.

Inhoud

Introductie	3
Aanleiding	3
Onderzoeksvraag en deelvragen	3
Onderzoeksmethode	4
Onderzoekscorpus.....	5
Historische context.....	6
Theoretisch kader	7
Deelvraag 1: Wat zegt Voltaire over tolerantie en (religieus) geweld en fanatisme in zijn <i>Traité sur la tolérance</i>?	9
Inleiding	9
Ideeën over fanatisme.....	9
Ideeën over tolerantie	10
Ideeën over (religieus)geweld	10
Deelconclusie	11
Deelvraag 2: Wat zeggen Larher en Lançon in hun teksten over tolerantie en (religieus) geweld en fanatisme, en welke stijl of literaire middelen gebruiken ze daarbij?	12
Inleiding le livre que je ne voulais pas écrire	12
Fanatisme en geweld	12
Tolerantie tegenover fanatisme	13
Inleiding le lambeau.....	13
Contrast tussen zijn leven voor en na de aanslag.....	14
Fanatisme als verlies van betekenis en menselijkheid	15
Herstel, kunst en taal als tegenkracht	16
Lançons schrijfstijl.....	17
Deelconclusie	18
Deelvraag 3: In hoeverre sluiten hun ideeën aan bij Voltaires pleidooi voor tolerantie en menselijke waardigheid?	19
Voltaires ideeën	19
Lahrsers ideeën.....	19
Lançons ideeën	19
Overeenkomsten	19
Conclusie	21
Literatuurlijst	22
Begrippenlijst	23

Introductie

Aanleiding

In januari en november 2015 werd Frankrijk opgeschrikt door enkele van de meest ingrijpende terreuraanslagen uit haar recente geschiedenis. Eerst op 7 januari, toen gewapende mannen het kantoor van het satirische tijdschrift *Charlie Hebdo* binnenvielen en twaalf mensen om het leven brachten.^{1/2} En vervolgens op 13 november, met gecoördineerde aanvallen in Parijs, waaronder in de concertzaal Bataclan, waarbij in totaal 130 doden vielen.³ Veel inwoners van Parijs voelden zich niet veilig, na de aanslagen durfden veel hen niet eens de straat op. Na de aanslag op Charlie Hebdo in januari 2015 explodeerde de verkoop van het boek, *Traité sur la tolérance* van Voltaire in Frankrijk.⁴

Het boek van Voltaire werd opnieuw populair omdat het veel mensen houvast bood in de nasleep van de aanslagen. Het boek is geschreven na de onterechte ter dood stelling van de protestantse *Jean Calas*, het boek gaat over tolerantie naar andere mensen en ook andere geloven. Op de zondag na de aanslagen werd er een grote mars gehouden waar mensen dit boek omhooghielden.⁵

Niet alleen filosofische werken zoals die van Voltaire kwamen opnieuw onder de aandacht; ook persoonlijke, literaire getuigenissen droegen bij aan het gezamenlijke verwerken van deze gebeurtenissen. Twee bijzondere stemmen zijn die van Philippe Lançon en Erwan Larher, beide overlevenden van de aanslagen. In *Le Lambeau* (2018) beschrijft Lançon zijn lichamelijk en geestelijk herstel na de aanslag op Charlie Hebdo.⁶ Hij reflecteert op geweld, identiteit en de rol van kunst tijdens zijn revalidatieproces. Larher, zelf slachtoffer van de Bataclan-aanslag, schreef in *Le livre que je ne voulais pas écrire* (2017) niet alleen over zijn ervaring, maar ook over hoe schrijven zelf een manier van verwerken en verbinden kan zijn.⁷ Beide auteurs overstijgen in hun werk het persoonlijke en leveren impliciet of expliciet kritiek op fanatisme, geweld en onbegrip.

Onderzoeksvraag en deelvragen

In ons onderzoek gaan wij de overlappende ideeën en middelen van schrijven tussen de werken van Voltaire, Larher en Lançon uitzoeken. We gaan niet alleen inhoudelijk kijken naar de ideeën, maar we kijken ook naar de verschillende soorten van schrijven, de verschillende stijlen. Daarnaast kan het ook interessant zijn om te onderzoeken waarom de schrijver een bepaalde stijl gebruikt. Welke effect heeft dit op de lezer? En gebeurt dit bewust? Door hier ook naar te

---

¹ NOS Nieuws. 2015. "Terroristen Vermoorden Cartoonisten Charlie Hebdo". NOS. 17 december 2015. <https://nos.nl/artikel/2075722-terroristen-vermoorden-cartoonisten-charlie-hebdo>.

² Le Monde.fr avec AFP et Reuters. (2016, 23 maart). « Charlie Hebdo » visé par une attaque terroriste, deuil national décrété. Le Monde.fr. https://www.lemonde.fr/societe/article/2015/01/07/attaque-au-siege-de-charlie-hebdo_4550630_3224.html

³ BBC News. 2015. "Paris Attacks: What Happened On The Night". 9 december 2015. <https://www.bbc.com/news/world-europe-34818994>.

⁴ Contributeurs aux projets Wikipedia. 2024. "Traité Sur La Tolérance". 17 november 2024. <https://fr.wikipedia.org/wiki/Traité%20sur%20la%20tol%C3%A9rance>.

⁵ Franceinfo. 2015. "Charlie Hebdo : Le 'Traité Sur La Tolérance' de Voltaire, Star Des Ventes". Franceinfo, 3 februari 2015. https://www.franceinfo.fr/culture/livres/charlie-hebdo-le-traite-sur-la-tolerance-de-voltaire-star-des-ventes_3332245.html?

⁶ Lançon, Philippe [Le lambeau]. 2018

⁷ Larher, [Le livre que je ne voulais pas écrire] 2017

kijken, kunnen we beter begrijpen hoe inhoud en vorm samen bijdragen aan het werk. Door naar al deze factoren te kijken, krijgen we dan de volgende hoofdvraag:

Hoe verhouden de persoonlijke reflecties op tolerantie, (religieus) geweld en fanatisme en herstel in Philippe Lançons *Le Lambeau* (2018) en Erwan Larhers *Le livre que je ne voulais pas écrire* (2017) zich tot Voltaires *Traité sur la tolérance* (1763) ?

Om deze vraag te beantwoorden, zullen we ons richten op drie deelvragen:

1. Wat zegt Voltaire over tolerantie en (religieus) geweld en fanatisme in zijn *Traité sur la tolérance*?
2. Wat zeggen Larher en Lançon in hun teksten over tolerantie en (religieus) geweld en fanatisme, en welke stijl of literaire middelen gebruiken ze daarbij?
3. In hoeverre sluiten hun ideeën aan bij Voltaires pleidooi voor tolerantie en menselijke waardigheid?

Wij verwachten dat de drie werken veel overlap gaan hebben op gebied van tolerantie, religieus geweld en fanatisme. Dit komt doordat we hebben gelezen dat veel mensen na de aanslagen in Parijs, de *Traité sur la tolérance* weer gingen lezen. Wij denken daarom dat veel van de ideeën van Voltaire ook gaan voorkomen in de boeken van Lançon en Larher. Wij denken dat in *Traité sur la tolérance* van Voltaire vooral afkeurende ideeën over religieus geweld en fanatisme voorkomen. Dit sluit aan bij de denkbeelden uit de Verlichting waarin rede en tolerantie centraal stonden.⁸ Voltaire schreef het werk naar aanleiding van de zaak Jean Calas, die volgens hem slachtoffer werd van religieus fanatisme. Hij bekritiseerde religieus fanatisme omdat het volgens hem leidt tot onrecht en geweld, zoals in de zaak Jean Calas duidelijk werd. (Voltaire, *Traité sur la tolérance*, 1763). Ook denken wij dat Voltaire een grote voorstander is van tolerantie, en dat dat dus ook in de *Traité sur la tolérance* naar boven komt. Wij denken dat Erwan Larher vooral gaat schrijven over het collectief verwerken van zo'n soort gebeurtenis, ook gaat de rol van kunst en literatuur in het verwerken van dat soort trauma's erin naar voren komen. In het boek van Lançon gaat het meer over zijn persoonlijke verwerking van zijn trauma's en zijn herstel.

Onderzoeksmethode

Ons onderzoek is een kwalitatief onderzoek. Het meeste van ons werk gaat tekstuele analyse zijn, ook is het belangrijk dat wij de teksten in context van de tijd waarin ze zijn geschreven gaan zetten, om daar ook inzicht in te krijgen (cultuurhistorische analyse). Cultuurhistorische analyse is belangrijk om te gebruiken, want door de context van de tijd te begrijpen kunnen we de tekst compleet begrijpen. Tekstuele analyse gaan wij gebruiken om de tekst goed te kunnen interpreteren en beschrijven.⁹ In onze analyses is het belangrijk dat we extra veel aandacht besteden aan de ideeën over (religieus) geweld, fanatisme en tolerantie eruit kunnen gaan halen. Dat wordt dus onze thematische focus. Ook is het belangrijk dat wij stijl en middelen uit de tekst gaan halen, om dit uiteindelijk ook te gaan vergelijken met elkaar. Om dit uit de tekst te kunnen halen is het belangrijk dat wij close-reading gaan gebruiken.¹⁰ Bij close-reading gaan wij de teksten vaker lezen zodat we een dieper begrip van de tekst krijgen. Wij kijken dan niet alleen

---

⁸ "De Verlichting". z.d. Literatuurgeschiedenis. <https://www.literatuurgeschiedenis.org/18e-eeuw/de-verlichting>.

⁹ "AthenaCheck - Wat Is Tekstuele Analyse en Hoe Voer Je het Uit?" z.d. AthenaCheck. <https://athenacheck.nl/kennisbank/onderzoek/onderzoeksmethoden/data-analyses/tekstuele-analyse>.

¹⁰ "Werkbank Geesteswetenschappen". z.d. https://www2.fgw.vu.nl/werkbanken/dighum_nl/strategieen/tekstanalyse/introductie.php.

naar de ideeën die we nodig hebben uit de tekst, maar we kijken ook naar de stijl, de woordkeuze en structuur van de tekst. Close-reading is dus belangrijk om de tekst goed te kunnen begrijpen en in context te kunnen zetten¹¹. We gaan dus iedere keer als we de tekst lezen op een ander aspect van de tekst te focussen, dat gaat de eerste keer zijn dat we de ideeën over religieus geweld, fanatisme en tolerantie eruit gaan halen. Ook is het belangrijk om te kijken naar de woordkeuze en zinstructuur. Onze tweede deelvraag gaat ook over hoe de verschillende schrijvers schrijven, welke stijl en literaire middelen ze erbij gebruiken, dus daarom moeten we de tekst vaker lezen met elke keer een andere focus.

Onderzoekscorpus

Ons corpus bestaat uit drie boeken namelijk, *Traité sur la tolérance* (1763) van Voltaire, *Le Lambeau* (2018) van Philippe Lançon en *Le livre que je ne voulais pas écrire* (2017) van Erwan Lahrer. Uit elk van deze boeken gaan we een aantal hoofdstukken analyseren die aansluiten bij onze thematische focus op (religieus) geweld, fanatisme en tolerantie.

Voor *Traité sur la tolérance* zijn dat: hoofdstuk I, hoofdstuk III en hoofdstuk XXII. Deze hoofdstukken hebben wij gekozen omdat daarin de kern van Voltaires ideeën over tolerantie en fanatisme goed naar voren komt: hoofdstuk I introduceert tolerantie als een fundamenteel recht, hoofdstuk III behandelt de gevaren van religieus fanatisme en hoofdstuk XXII legt de nadruk op de maatschappelijke betekenis van tolerantie.

Voor *Le lambeau* zijn dat: hoofdstuk 1, 4, 5, 6, 9, 16, 19 en 20. Deze hoofdstukken zijn gekozen omdat in deze hoofdstukken de meest belangrijke momenten van persoonlijke reflectie, trauma en herstel beschreven worden. Ze laten ook goed zien hoe Lançon afwisselt tussen intieme ervaringen en wat bredere observaties, waardoor we niet alleen inhoudelijk, maar ook stilistisch veel materiaal hebben om te analyseren.

Voor *Le livre que je ne voulais pas écrire* zijn dat : hoofdstukken 1 en 2. Deze zijn belangrijk omdat Lahrer hier ingaat op de collectieve verwerking van de aanslagen en de rol van literatuur en kunst daarin. Juist die thematiek maakt de vergelijking met Voltaire en Lançon relevant.

Belangrijke begrippen

Begrippen die heel erg belangrijk zijn voor ons onderzoek zijn: religieus geweld, fanatisme en tolerantie. Om ons onderzoek goed uit te kunnen voeren is het belangrijk dat we deze begrippen een goede definitie geven.

1. “Religieus geweld is geweld dat religieus geïnspireerd en gemotiveerd is en dat zonder die religieuze inspiratie of motivatie niets plaats zou vinden”.¹²
2. Als je fanatisme in het woordenboek opzoekt krijg je de betekenis, het fanatiek zijn. In de context waar wij het in gaan gebruiken gaat het om religieus fanatisme. ‘al te felle hartstochtelijke ijver voor iets’¹³. Als we dit omzetten naar religieus fanatisme gaat het dus om de overdreven gedrevenheid voor een geloof of idee en dat gaat gepaard met het idee dat wat andere mensen geloven niet goed is.

¹¹ (“Close Reading in Wereldoriëntatie: Een Diepere Kijk op de Wereld - Junior Wereld Campus” 2024).

¹² Singor, H. W. (2005). Religieus geweld: de periode an de Oudheid. (1), 19-34. from <https://hdl.handle.net/1887/11839> Version: Not applicable (or Unknown) License: Leiden University Non-exclusive license Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/11839>.

¹³ “Fanatisme - 3 Definities - Encyclo”. z.d. <https://www.encyclo.nl/begrip/fanatisme>.

3. Tolerantie is het accepteren dat er naast je eigen denkbeelden (in deze context geloven), kenmerken en gewoontes. Er ook andere zijn en dat je deze accepteert en ziet als gelijk aan die van jezelf.¹⁴

Historische context

Het is belangrijk om achtergrondinformatie te hebben over de gebeurtenissen rondom de aanslagen in Parijs in (november) 2015. Op 7 januari 2015 lopen, rond het middaguur drie zwaarbewapende mannen het kantoor van het satirische weekblad *Charlie Hebdo* binnen. Deze mannen schieten tijdens de redactievergadering 12 mensen dood ook raken er 11 gewond¹⁵, dit doen ze omdat ze vinden dat het weekblad de islam bedreigt.¹⁶ De aanslag werd uitgevoerd door 2 broers, namelijk Saïd en Chérif Kouachi. Chérif sloot zich in 2011 aan bij al-Qaida, dit zorgde ervoor dat hij een van de meest gezochte jihadisten werd.¹⁷ De broers wisten te ontsnappen in een auto, 3 kilometer ten noorden van het kantoor botste de broers op een andere auto, waarna ze spoorloos verdwenen. In hun auto lagen Molotovcocktails en twee jihadistische vlaggen.¹⁸ De broers werden op 9 januari doodgeschoten in Dammartin-en-Goele, na een lange gijzeling kwamen de broers naar buiten en schoten op de politie, waarnaar de politie hen doodschoot.

De aanslag op de Bataclan is deel van een serie aanslagen in Parijs in de avond van vrijdag 13 november. De aanslagen begonnen rond 21:20 bij het Stade de France met drie mannen die een bommengordel droegen. De eerste man mocht niet het stadion in en zette toen de bommen af. 10 minuten later ging de tweede bomgordel af en rond 21:53 ging de laatste af. Tussen de eerste en de laatste twee mannen met een bommengordel zaten een hoop andere terroristische aanslagen in Parijs, rond 21:25 werden twee horecagelegenheden in het 10de arrondissement van Parijs onder vuur genomen. Dit gebeurde bij de bar Le Carillon en het restaurant Le Petit Cambodge. Rond 21:32 werden er weer twee horecagelegenheden onder vuur genomen, het ging hier om Cafe Bonne Biere en La Casa Nostra pizzeria in rue de la Fontaine au Roi. Rond 21:36 werd er in het 11de arrondissement geschoten op een bar, La Belle Equipe, hier zijn 19 mensen overleden. Om 21:40 blaast op de Boulevard Voltaire Braham Abdeslam zichzelf op, hierbij raakt er een iemand anders gewond. De dodelijkste aanslag van de avond begon rond 21:40, dit gebeurde in de Bataclan, hier speelde die avond een Amerikaanse rockband Eagles of Death Metal. Drie mannen met bomgordels stormen de zaal binnen en beginnen te schieten op het publiek. Ooggetuigen zeggen dat een van de mannen 'God is goed' in het Arabisch riep, een andere ooggetuige beweerd dat een van de mannen President Hollande de schuld gaf van bemoeienis in Syrië. Hierna ontstond er een gijzeling, om 00:20 drong de politie naar binnen en schoot een van de terroristen dood, de andere twee zetten daarom hun bomgordels af. De drie

---

¹⁴ "Tolerantie en Mensenrechten - Amnesty International". 2023. Amnesty International. 2 maart 2023. <https://www.amnesty.nl/encyclopedie/tolerantie-en-mensenrechten>.

¹⁵ NOS Nieuws en NOS Nieuws. 2015. "Terroristen Vermoorden Cartoonisten Charlie Hebdo". NOS. 17 december 2015. <https://nos.nl/artikel/2075722-terroristen-vermoorden-cartoonisten-charlie-hebdo>.

¹⁶ NOS Nieuws en NOS Nieuws. 2015a. "Terreur in Europa; een Bloedige Lijst". NOS. 14 november 2015. <https://nos.nl/artikel/2069008-terreur-in-europa-een-bloedige-lijst>.

¹⁷ _____. 2018. "Vermoedelijke Brein Achter Charlie Hebdo-aanslag Uitgeleverd Aan Frankrijk". NOS. 23 december 2018. <https://nos.nl/artikel/2264785-vermoedelijke-brein-achter-charlie-hebdo-aanslag-uitgeleverd-aan-frankrijk>.

¹⁸ BBC News. 2015. "Charlie Hebdo Attack: Three Days Of Terror". 14 januari 2015. <https://www.bbc.com/news/world-europe-30708237>.

aanvallers werden later geïdentificeerd als Omar Ismail Mostefai, 29, Samy Animour, 28, en Foued Mohamed-Aggad, 23.¹⁹ Al deze aanslagen werden later opgeëist door de IS.

Theoretisch kader

De ideeën van Voltaire

Een belangrijk uitgangspunt in ons onderzoek is de manier waarop tolerantie en fanatisme elkaar beïnvloeden. Stéphane Lojkine laat in zijn analyse van Voltaires *Traité sur la tolérance* zien dat tolerantie door Voltaire zowel wordt opgevat als een natuurlijk recht van de mens, alsook een sociale instelling die actief bewaakt moet worden.²⁰ Deze dubbele betekenis maakt tolerantie volgens hem instabiel, omdat zij altijd het risico loopt om om te slaan in fanatisme. Dit spanningsveld is essentieel om te begrijpen hoe religieus geweld in het heden wordt geduid. Het opiniestuk *Les attentats contre Charlie Hebdo et les leçons de Voltaire* (2015) laat bovendien zien hoe Voltaires ideeën ook na de aanslagen in Parijs opnieuw actueel werden.²¹ Zijn ideeën verbinden de discussies uit de tijd van de Verlichting met de manier waarop we vandaag reageren op terreur.

De rol van verhalen bij verwerking

Naast deze filosofische dimensie speelt de rol van verhalen een centrale plaats in ons theoretisch kader. Ann Rigney benadrukt dat verhalen niet alleen amusement bieden, maar vooral functioneren als middelen waarmee mensen betekenis geven aan gebeurtenissen. In *Het leven van teksten* beschrijft zij narrativiteit als het vermogen van een tekst om gebeurtenissen in tijd en causaliteit te verbinden.²² Daarbij maakt zij onderscheid tussen story (de opeenvolging van gebeurtenissen) en discourse (de manier waarop die gebeurtenissen worden verteld). Voor ons onderzoek is dit cruciaal, omdat slachtoffers en overlevenden niet alleen verslag doen van wat er gebeurd is, maar ook via hun vertelperspectief en tijdsordening betekenis geven aan hun ervaring. Volgens Rigney is de lezer daarbij geen passieve ontvanger, maar een actieve deelnemer die verbanden moet leggen en motieven herkent. Verhalen dragen zo bij aan het collectieve geheugen en spelen een rol in het verwerken van trauma's.

Dit sluit aan bij de analyse van Alexandre Gefen, die laat zien hoe Franse schrijvers reageerden op de aanslagen van 2015.²³ Volgens hem kozen veel auteurs ervoor om persoonlijke getuigenissen te schrijven in plaats van fictie, omdat lezers na een traumatische gebeurtenis behoefte hebben aan eerlijkheid en authenticiteit. Boeken zoals *Le Lambeau* van Philippe Lançon tonen daarmee niet alleen individueel lijden, maar ook de zoektocht naar herstel en zingeving in een samenleving die getroffen is door geweld. Het benadrukt dat verhalen functioneren als instrumenten om trauma te verwerken, én als een manier waarop gemeenschappen opnieuw bepalen wie ze zijn en waar ze voor staan.

Het belang van analyse van de culturele en historische context

---

¹⁹ ———. 2015b. "Paris Attacks: What Happened On The Night". 9 december 2015. <https://www.bbc.com/news/world-europe-34818994>.

²⁰ Stéphane Lojkine, *La tolérance voltairienne*. 2008-2009

²¹ "Les attentats contre Charlie Hebdo et les leçons de Voltaire", *Sud-Ouest*, 2015.

²² Ann Rigney, *Het leven van teksten: Een inleiding tot de literatuurwetenschap* (5de hoofdstuk "Verhalen").

²³ Alexandre Gefen, *Liens humains, liens textuels : les écritures des attentats de 2015 en France*.

Tot slot wijst Rigney op het belang van culturele en historische context bij het analyseren van teksten.²⁴ Zij geeft daarbij ook duidelijke handvatten: om een tekst goed te begrijpen moet je letten op het historische moment van productie, de conventies van het genre, de intellectuele stromingen van die tijd en de sociale positie van de auteur.

Intertekstualiteit, culturele intertekstualiteit en receptie

Daarnaast speelt intertekstualiteit een rol: teksten verwijzen altijd naar andere teksten of bredere culturele praktijken. Door dit soort factoren mee te nemen, wordt duidelijk dat een tekst nooit los van zijn tijd gelezen kan worden, maar telkens opnieuw betekenis krijgt in nieuwe contexten. Dit proces van receptie verklaart waarom een auteur als Voltaire vandaag nog steeds relevant is, en waarom hedendaagse getuigenissen zoals die van Lançon zo'n sterke weerklank vinden. Literatuur is daarmee niet alleen een artistieke expressie, maar ook een ruimte waarin conflicten, ideologieën en identiteiten vorm krijgen en ter discussie worden gesteld.

Samenvattend laat dit theoretisch kader zien dat tolerantie en fanatisme, verhalen en verwerking, en context en receptie de kernbegrippen zijn waarmee wij ons onderzoek zullen vormgeven. De besproken auteurs en teksten helpen ons begrijpen hoe ideeën uit het verleden doorwerken in het heden, hoe verhalen bijdragen aan de verwerking van trauma, en hoe literatuur functioneert binnen bredere culturele en maatschappelijke dynamieken.

---

²⁴ Ann Rigney, *Het leven van teksten: Een inleiding tot de literatuurwetenschap* (hoofdstuk "Teksten en cultuurhistorische context").

Deelvraag 1: Wat zegt Voltaire over tolerantie en (religieus) geweld en fanatisme in zijn *Traité sur la tolérance*?

Inleiding

Voltaire schreef *la Traité sur la tolérance* naar aanleiding van de dood van Jean Calas, Jean Calas was een handelaar in Toulouse. Calas werd ervan beschuldigd zijn zoon te hebben vermoord om te voorkomen dat zijn zoon zich tot het katholieke geloof zou bekeren. Hij werd onterecht veroordeeld tot het rad, een marteldood. Hij bleef volhouden dat hij onschuldig was, maar stierf uiteindelijk.

Deze zaak groeide uit tot een nationale kwestie.²⁵ Zo schreef ook Voltaire over deze zaak, hij gebruikte deze zaak als voorbeeld van religieus fanatisme en hoe het kan leiden tot fouten in het rechtssysteem, wat ervoor zorgde dat Jean Calas onterecht werd veroordeeld. Deze zaak was dus de aanleiding voor Voltaire om te schrijven over religieus geweld, fanatisme en tolerantie. Het boek gaat dus niet alleen over deze zaak, maar het geeft bredere kritiek op religieus geweld, fanatisme en tolerantie.

In de Verlichting, ook wel de Eeuw van de rede, werd er anders nagedacht dan voorheen. Er ontstond kritiek op de kerk die er vroeger in de Middeleeuwen echt niet was²⁶, diezelfde kritiek komt in hoofdstuk 3 van de *Traité sur la tolérance* voor. Ook kwam er nadruk op het beter zelf nadenken, de mens moest niet zomaar alles gaan geloven en dus meer zijn eigen verstandgaan gebruiken. Hij geeft vooral de dubbelzinnigheid van de kerk aan, God zegt wel dat je je naaste moet liefhebben, maar de kerk vervolgde ketteren wel. In de Verlichting was het heel normaal voor filosofen als Voltaire om kritiek te leveren op de kerk en het geweld wat de kerk vertoonde. In hoofdstuk 1 komt de actualiteit van het onderwerp fanatisme en religieus geweld aan bod. In hoofdstuk 3 legt Voltaire uit dat dit religieus geweld diepgeworteld is in de kerk aan de hand van de geschiedenis. Ten slotte legt Voltaire in hoofdstuk 22 zijn mening uit over universele tolerantie en wat daarvoor nodig is.

Ideeën over fanatisme

Voltaire beschouwde religieus fanatisme als een van de grootste gevaren voor de mensheid. In zijn ogen verblind fanatisme de rede. *“Quelque fanatique de la populace s’écria que Jean Calas avait pendu son propre fils Marc-Antoine. Ce cri, répété, fut unanime en un moment ; d’autres ajoutèrent que le mort devait le lendemain faire abjuration ; Que sa famille et le jeune Lavoisier l’avaient étranglé par haine contre la religion catholique.”*²⁷ In dit fragment wordt beschreven hoe Jean Calas hiervan beschuldigd wordt, hij moest dit samen met zijn familie en een familie vriend,

---

²⁵ “De Onterechte Terechtstelling van Jean Calas”. 2018. IsGeschiedenis. 17 mei 2018.

<https://isgeschiedenis.nl/reportage/de-onterechte-terechtstelling-van-jean-calas>.

²⁶ Mathieu, Par. z.d. “Le Traité Sur La Tolérance : Analyse Littéraire”. Ressources Superprof - Cours Théoriques, Leçons Et Exercices. <https://www.superprof.fr/ressources/francais/francais-tous-niveaux/affaire-calas-ideologie.html>.

²⁷ Arouet, François-Marie [Voltaire]. 1762. *Traité Sur la Tolérance*. p.2. Vertaling: *Sommige fanatici onder de bevolking riepen dat Jean Calas zijn eigen zoon Marc-Antoine had opgehangen. Deze kreet, herhaald, was meteen unaniem; anderen voegden eraan toe dat de dode man de volgende dag afstand moest doen van zijn geloof; dat zijn familie en de jonge Lavoisier hem hadden gewurgd uit haat tegen het katholieke geloof.*

Lavaisse, gedaan hebben uit haat tegen het katholieke geloof. Dit is dus het effect van fanatisme, iemand roept wat en iedereen gelooft het gelijk. Hier komt het gevaar van fanatisme echt naar voren. Het fanatisme zorgt voor een verblinding van de rede, iets wat in dit fragment tot extreme consequenties leidt.

Later wordt Jean Calais veroordeeld voor de moord en wordt hij veroordeeld tot het wiel, Voltaire benoemt dat de rechters misschien waren beïnvloed door het fanatisme van het volk: *“Ou les juges de Toulouse, entraînés par le fanatisme de la populace, ont fait rouer un père de famille innocent ce qui est sans exemple ; ou ce père de famille et sa famille ont étranglé leur fils aîné, dans ce parricide par un autre fils et par un ami, ce qui n’est pas dans la nature.”*²⁸ Hier blijkt dus uit dat de rechters van de zaak Calas niet helemaal onpartijdig waren en de keuze om hem te veroordelen misschien wel werd beïnvloed door het fanatisme van het volk. Ook dit benadrukt het gevaar van fanatisme.

Ideeën over tolerantie

*“Je vais plus loin : je vous dis qu’il faut regarder tous les hommes comme nos frères. Quoi ! mon frère le Turc ? mon frère le Chinois ? le Juif ? le Siamois ? Oui, sans doute ; ne sommes-nous pas tous enfants du même père, et créatures du même Dieu ?”*²⁹ in dit citaat verteld Voltaire dus dat je alle mensen als je broeder moet zien, je moet ze liefhebben ondanks dat ze anders zijn dan jij. Tolerantie is dus niet hetzelfde als onverschilligheid, maar het beschouwen van iedereen als jouw broeder ongeacht hun religie of afkomst. Dit is de kern van tolerantie volgens Voltaire, hij roept op tot universele broederschap.

Als reden hiervoor geeft hij dus de boodschap van God dat je hem lief moet hebben en jouw naasten ook. Hier komt dezelfde ‘regel’ nog een keer voor: *“Ô sectateurs d’un Dieu clément! si vous aviez un cœur cruel; si, en adorant celui dont toute la loi consistait en ces paroles: Aimez Dieu et votre prochain.”*³⁰, het lief hebben van je naaste is dus heel belangrijk voor tolerantie volgens Voltaire. Dit samen met het universele broederschap waar Voltaire tot op roept is de kern volgens Voltaire.

Ideeën over (religieus)geweld

“Mais comme ils niaient le purgatoire, dont on ne doit pas douter, et qui d’ailleurs rapportait beaucoup aux moines ; comme ils ne révéraient pas des reliques qu’on doit révérer, mais qui rapportait encore davantage ; enfin comme ils attaquaient des dogmes très respectés, on ne

---

²⁸ Arouet, François-Marie [Voltaire]. 1762. *Traité Sur la Tolérance* p.6-7 Vertaling: (Of de rechters van Toulouse, gedreven door het fanatisme van het volk, een onschuldige vader van een gezin tot het wiel veroordelen, iets wat ongekend is; hetzij lieten deze vader van een gezin en zijn gezin hun oudste zoon wurgen, een vadermoord door een andere zoon en door een vriend, wat niet natuurlijk is).

²⁹ Arouet, François-Marie [Voltaire]. 1762. *Traité Sur la Tolérance* p103. Vertaling: (Ik ga verder: ik zeg je dat we alle mensen als onze broeders moeten beschouwen. Wat! Mijn broeder de Turk? Mijn broeder de Chinees? De Jood? De Siamees? Ja, zonder twijfel; zijn we niet allemaal kinderen van dezelfde vader en schepselen van dezelfde God?),

³⁰ Arouet, François-Marie [Voltaire]. 1762. *Traité Sur la Tolérance* p 104-105. Vertaling: (O volgelingen van een barmhartige God! Als jullie een wreed hart hadden; als jullie, door Hem te aanbidden wiens hele wet bestond uit deze woorden: Heb God en je naaste lief),

*leur répondit d'abord qu'en les faisant brûler*³¹ Dit is een voorbeeld van religieus geweld van de kerk als antwoord op kritiek.

Er worden verder in hoofdstuk 3 nog meer voorbeelden van gruweldaden van de kerk gegeven zoals in deze passage : *“Le roi, qui les protégeait et les soudoyait en Allemagne, marcha dans Paris à la tête d'une procession après laquelle on exécuta plusieurs de ces malheureux; et voici quelle fut cette exécution. On les suspendait au bout d'une longue poutre qui jouait en bascule sur un arbre debout; un grand feu était allumé sous eux, on les y plongeait, et on les relevait alternativement: ils éprouvaient les tourments et la mort par degrés, jusqu'à ce qu'ils expirassent par le plus long et le plus affreux supplice que jamais ait inventé la barbarie.”*³², dit soort gruweldaden van de kerk zijn een vorm van religieus geweld in de tijd van Voltaire. Aan het einde van dit hoofdstuk stelt Voltaire dit: *“Il y a des gens qui prétendent que l'humanité, l'indulgence, et la liberté de conscience sont des choses horribles; mais, en bonne foi, auraient-elles produit des calamités comparables?”*³³. Hij stelt dat de daden van de kerk afschuwelijk zijn en dat menselijkheid, toegeeflijkheid en gewetensvrijheid veel beter zijn dan deze gruweldaden van de kerk. Hier komt dan ook de menswaardigheid waar Voltaire zo voor pleit naar voren.

Deelconclusie

Voltaire's mening over tolerantie komt heel goed naar voren in de *Traité sur la tolérance*, de kern van tolerantie is volgens Voltaire universele broederschap. Dat is het beschouwen van ieder persoon als jouw broer, we zijn immers allemaal kinderen van dezelfde God. Ook is naaste liefde die beschreven wordt in de bijbel heel belangrijk in de tolerantie volgens Voltaire. Fanatisme wordt als gevaarlijk bestempeld door Voltaire, het kan zorgen voor fouten in het rechtssysteem zoals het in de zaak Calas voorkwam. Religieus geweld wordt uitgelegd als iets wat diepgeworteld is in de kerk en heel slecht is. Zijn pleidooi past volledig binnen de ideeën van de Verlichting, waarin rede, vrijheid en menselijkheid centraal stonden.

---

³¹ Arouet, François-Marie [Voltaire]. 1762. *Traité Sur la Tolérance* p24. Vertaling: (Maar aangezien zij het vagevuur ontkenden, waaraan niet getwijfeld kon worden en dat bovendien veel opleverde voor de monniken; aangezien zij geen eerbied hadden voor relikwieën die wel vereerd zouden moeten worden, maar die nog veel meer opleverden; aangezien zij ten slotte zeer gerespecteerde dogma's aanvielen, werden zij aanvankelijk alleen beantwoord door ze te laten verbranden.).

³² Arouet, François-Marie [Voltaire]. 1762. *Traité Sur la Tolérance* p26. Vertaling: (De koning, die hen in Duitsland beschermde en omkocht, marcheerde door Parijs aan het hoofd van een processie, waarna verschillende van deze ongelukkigen werden geëxecuteerd; en dit was wat deze executie inhield. Ze werden opgehangen aan het uiteinde van een lange balk die wankelde op een staande boom; een groot vuur werd onder hen aangestoken, ze werden erin gedompeld en afwisselend omhoog gehesen: ze ondergingen geleidelijk aan kwellingen en de dood, totdat ze stierven door de langste en meest vreselijke marteling die de barbarij ooit had bedacht.)

³³ Arouet, François-Marie [Voltaire]. 1762. *Traité Sur la Tolérance* p26. Vertaling: (Er zijn mensen die beweren dat menselijkheid, toegeeflijkheid en gewetensvrijheid afschuwelijke zaken zijn; maar zouden ze, te goeder trouw, vergelijkbare rampen hebben veroorzaakt?)

Deelvraag 2: Wat zeggen Larher en Lançon in hun teksten over tolerantie en (religieus) geweld en fanatisme, en welke stijl of literaire middelen gebruiken ze daarbij?

Inleiding le livre que je ne voulais pas écrire

Lahrer vertelt in hoofdstuk 1 en 2 van *le livre que je ne voulais pas écrire* over de jeugd en muzikale ontwikkeling van de verteller Erwan Lahrer, hij zelf dus. Hij beschrijft over zijn liefde voor rockmuziek en later ook punk, dit maakt echt deel uit van zijn identiteit. Hij beschrijft muziek niet alleen als iets wat hij leuk vindt, maar als een manier om zichzelf te begrijpen en om zich tegen de wereld te verzetten.

Uit de zin « *Tu écoutes du rock, bande-son de ton esprit tourmenté. Tu es cette musique, entièrement, elle te constitue*³⁴ » kan je afleiden dat muziek eigenlijk zijn innerlijke wereld weerspiegelt. Hij ziet het als een manier om zijn emoties, woede en onrecht te begrijpen. Rock vormt dus voor hem het tegenovergestelde van onderdrukking of fanatisme, want hij ziet het als een vorm van expressie en vrijheid. Hiermee opent Lahrer een thema dat later een rol speelt in zijn visie op tolerantie: kunst maakt gevoelig, opent verbeelding en creëert ruimte voor nuance.

Hij ontdekt op jonge leeftijd al het verschil tussen conformiteit (aanpassen aan het gewenste gedrag en opvattingen) en rebellie (afzetten aan gewenste gedrag en opvattingen).³⁵ Terwijl andere gehoorzamen of zwijgen wil hij zijn eigen pad volgen en ziet hij punkmuziek als een soort veerkracht. Dat is belangrijk voor het thema tolerantie, door muziek leert hij dat er verschillende manieren zijn om te leven en te ervaren/voelen.

Uit het stukje « *Le rock, porte d'accès à des mondes invisibles, révélateur des volutes de l'âme*.³⁶ » blijkt dat muziek hem helpt om empathie te ontwikkelen, om op deze manier verschillende werelden en emoties te begrijpen. Tolerantie komt dus volgens hem voort uit sensibiliteit en verbeelding.

Fanatisme en geweld

In de tweede helft van hoofdstuk 1 en 2 verbindt Lahrer zijn persoonlijke verhaal met het terroristische geweld van 13 november 2015 (Bataclan). De tekst verandert van een nostalgische

---

³⁴ Lahrer, [*le livre que je ne voulais pas écrire*] 2017 p14 (vertaling: Je luistert naar rock, de soundtrack van je gekwelde geest. Je bent deze muziek, volledig, het vormt je.)

³⁵ Web, Psychologists, en Psychologists Web. 2024. "Conformity And Rebellion: Understanding Social Influence in Groups". Psychologists Magazine | Mental Health Magazine | Psychology Magazine | Self-Help Magazine. 13 maart 2024. <https://www.psychologists.com/conformity-and-rebellion-understanding-social-influence-in-groups/#:~:text=lf%20conforming%20is%20the%20act,set%20of%20ideals%20and%20attitudes.>

³⁶ Lahrer, [*le livre que je ne voulais pas écrire*] 2017 p14 (vertaling: Rock, een poort naar onzichtbare werelden, die de kronkels van de ziel onthult.)

toon naar de chaos van de aanslag, denk aan sirenes, angst, doden en stilte. Met deze overgang laat Lahrer zien hoe fanatisme plotseling binnenbreekt in het gewone leven.

De passage « Cette nuit est sans fin, sans nom. Nous traversons République, Johanna et moi, remon- tons Grange-aux-Belles. L'accès faubourg du Temple et Bichat nous a été refusé par la police encore en place. Nous ne les questionnons pas, une évidence.³⁷ » illustreert het moment waarop fanatisme binnendringt in het gewone leven: de straten waar hij dagelijks loopt, worden afgesloten door politie; bekenden verdwijnen: de stad voelt vervreemdend en donker. Waar muziek vroeger vrijheid en samenhang betekende, wordt het concert, een symbool van joie de vivre, plots het toneel van haat. De schrijver maakt zo duidelijk hoe fanatisme niet alleen fysieke vernietigingen veroorzaakt, maar ook alles wat mensen verbindt.

Dit wordt nog sterker geïllustreerd in de passage « *Ce sont eux, voisins et amis, qui ont reçu des balles cette nuit, c'est mon quartier, c'est moi.* »³⁸. Deze directe identificatie ("c'est moi") laat zien dat de auteur de aanval niet alleen als een aanslag op anderen ziet, maar als een aanslag op de menselijkheid zelf, op het idee van gemeenschap, muziek, en vrede.

Tolerantie tegenover fanatisme

De auteur toont dat tolerantie voortkomt uit openheid, aandacht en empathie: waarden die hij ontwikkelt via muziek, kunst en vriendschap. Fanatisme daarentegen komt voort uit angst, haat en een weigering om verschillen te verdragen. Door de persoonlijke toon ("tu", "je") nodigt Lahrer de lezer uit om samen met hem te voelen wat het betekent om mens te blijven na geweld.

De zin «*La musique a parfois cette fonction qu'elle peut illustrer un moment, une période*»³⁹ beaamt dat muziek voor hem zelfs na de aanslagen een middel blijft om betekenis te geven aan gebeurtenissen, om te herinneren en om te helen. Zijn antwoord op fanatisme is dan ook niet wraak, maar menselijkheid. Het keert terug naar kunst en expressie, omdat die ruimte bieden voor nuance, meerstemmigheid en twijfel. Precies wat fanatisme vernietigt. Hiermee maakt Lahrer duidelijk dat kunst een vorm van verzet kan zijn.

Hiermee legt Lahrer een fundament: kunst en literatuur brengen orde, ritme en troost in de chaos die door geweld wordt aangericht. Ze openen een ruimte die fanatisme juist probeert te vernietigen.

Inleiding le lambeau

In *Le Lambeau* vertelt Philippe Lançon zijn verhaal als overlevende van de aanslag op *Charlie Hebdo* op 7 januari 2015. Het boek gaat niet alleen over die dag zelf, maar vooral over wat er daarna gebeurt: het lange herstel, zowel lichamelijk als geestelijk, en de zoektocht naar

---

³⁷ Lahrer, [*le livre que je ne voulais pas écrire*] 2017 p19/20 (vertaling: *Deze nacht is eindeloos, naamloos. Johanna en ik doorkruisen République en gaan terug naar Grange-aux-Belles. De toegang tot de Faubourg du Temple en Bichat is ons ontzegd door de politie die nog steeds ter plaatse is. We ondervragen ze niet, het is duidelijk.*)

³⁸ Lahrer, [*le livre que je ne voulais pas écrire*] 2017 p19 (vertaling: "Zij, mijn burens en vrienden, zijn gisteravond doodgeschoten. Het is mijn buurt, het is mij.")

³⁹ Lahrer, [*le livre que je ne voulais pas écrire*] 2017 p21 (vertaling: *Muziek heeft soms deze functie: het kan een moment, een periode illustreren*)

betekenis. Lançon schrijft niet als journalist maar als mens. Hij wil begrijpen wat er met hem en de wereld is gebeurd, en vooral hoe je mens kunt blijven na zo'n daad van haat.

Net als Erwan Larher in *Le livre que je ne voulais pas écrire* gebruikt Lançon zijn persoonlijke ervaring om iets te zeggen over vrijheid, verdraagzaamheid en fanatisme. Waar Larher muziek gebruikt als middel om zich te verzetten tegen haat, gebruikt Lançon taal en literatuur. Voor hem is schrijven een manier om zichzelf opnieuw op te bouwen en tegelijk de menselijkheid te bewaren.

De roman is opgebouwd rond een grote breuk: het leven van vóór de aanslag en dat van erna. Voor de aanslag is er sprake van rust, kunst, humor en vriendschap. Erna is er sprake van stilte, pijn en herinnering. – hier later meer over-. Toch probeert Lançon in beide werelden te blijven geloven in zachtheid en begrip. Tolerantie is bij hem geen groot politiek begrip, maar iets kleins en menselijks, dat bestaat uit aandacht, empathie en het vermogen om niet te haten. Fanatisme daarentegen staat voor het tegenovergestelde, het is de vernietiging van nuance, vrijheid en verbeelding.

Contrast tussen zijn leven voor en na de aanslag

Het eerste hoofdstuk van *Le Lambeau*, “La Nuit des rois”, speelt zich af op de avond voor de aanslag. Een moment van rust en cultuur dat later een symbolische lading krijgt. Lançon gaat met zijn vriendin Nina naar het theater om een stuk van Shakespeare te zien. Het is een gewone avond vol gesprekken en humor, maar achteraf gezien wordt het de laatste avond van zijn vroegere leven. « J’y allais les mains dans les poches et le cœur léger. »⁴⁰ Deze eenvoudige zin vat de sfeer samen : hij voelt zich veilig in een wereld waarin cultuur en vriendschap vanzelfsprekend zijn. Nina is voor hem het symbool van die menselijkheid. Over haar schrijft hij: « En résumé, elle fait attention aux autres, tels qu’ils sont et dans la situation où ils sont. Ce n’est pas si fréquent. »⁴¹ Hierin definieert Lançon wat hij onder tolerantie verstaat: iemand zien zoals die is, zonder oordeel. Die empathie lijkt vanzelfsprekend, maar hij zal later beseffen hoe zeldzaam ze is.

Het theaterstuk *La Nuit des rois* dat ze zien gaat over mensen die zich verkleden en elkaar verkeerd begrijpen. Die keuze is symbolisch, want ook in Lançons boek gaat het over het verliezen en terugvinden van identiteit. Shakespeare laat zien dat verwarring en chaos bij het leven horen, iets wat Lançon na de aanslag in de werkelijkheid zal ervaren.

Na de aanslag verliest Lançon bijna alles wat hem definieerde: zijn gezicht, zijn stem, zijn werk, zijn collega's. Toch probeert hij de menselijkheid in anderen te blijven zien, zelfs in het ziekenhuis. Hij beschrijft met tederheid de verpleegsters, artsen en familieleden die hem verzorgen. Ze doen hem pijn, maar ze redden hem ook, en daarom noemt hij hen « des tyrans bienveillants »⁴². Dit is een humoristische uitdrukking en hieruit klinkt zijn begrip dat het lijden dat hij voelt hoort bij het herstel. Tolerantie betekent hier niet vergeven of vergeten, maar kunnen leven met tegenstrijdige gevoelens, pijn en dankbaarheid tegelijk. Hij veroordeelt niemand, zelfs

---

⁴⁰ Lançon, Philippe [Le lambeau]. 2018 p11 (vertaling: Ik ging erheen met mijn handen in mijn zakken en een licht hart.)

⁴¹ Lançon, Philippe [Le lambeau]. 2018 p15 (vertaling: Samenvattend, ze let op anderen, zoals ze zijn en in de situatie waarin ze zijn. Dat is niet zo vaak.)

⁴² Lançon, Philippe [Le lambeau]. 2018 p185 (vertaling: Het waren welwillende tirannen.)

niet degene die hem tijdens de aanslag niet geholpen heeft: « Il n'y avait ni colère ni panique ni plainte dans cette question muette. »⁴³ Deze zin toon zijn kalmte en weigering mee te gaan in de logica van haat.

Fanatisme als verlies van betekenis en menselijkheid

Voor Lançon wordt tolerantie een vorm van innerlijke kracht. Hij probeert de wereld niet in vijanden en slachtoffers te verdelen. Zelfs tegenover de religieuze kreten van de daders blijft hij nadenken over hun betekenis. Hij herinnert zich hoe “Allah Akbar” vroeger symbool stond voor schoonheid en gebed, maar hoe die woorden door fanatisme tot een kreet van dood werden verdraaid. « Cette prière pacifique... n'est plus qu'un cri de mort aussi ridicule que sinistre. »⁴⁴ Zijn verdriet gaat niet over de Islam zelf, maar over het verlies van betekenis. Tolerantie is voor hem het vermogen om verdriet te voelen zonder in wraak te denken.

In de latere hoofdstukken krijgt tolerantie een nieuwe, meer persoonlijke betekenis. Het gaat niet meer alleen over anderen, maar ook over zichzelf. Hij moet leren omgaan met zijn lichaam, dat niet meer hetzelfde is, en geduld hebben met pijn, vermoeidheid en afhankelijkheid. Hij noemt de medische apparaten “tirannen die hem redden”, en stap voor stap leert hij accepteren dat pijn en herstel bij elkaar horen. Dat wordt ook een vorm van tolerantie: aanvaarding van wat is. In het ziekenhuis ervaart hij bovendien solidariteit. Mensen van allerlei afkomsten en overtuigingen helpen elkaar zonder oordeel. Die kleine gemeenschap van zorg wordt een symbool van hoop. Waar buiten verdeeldheid en haat bestaan, wordt binnen het ziekenhuis de menselijkheid herontdekt. Door de kleine dingen die hij in het ziekenhuis meemaakt zoals een blik, een aanraking of een glimlach, leert hij dat tolerantie begint met aandacht voor de ander.

In hoofdstuk 4, “L’attentat”, verandert de toon van het boek. De beschrijving van de aanslag is precies. Er is geen sensatie, geen woede, alleen observatie. Hij vertelt hoe tijd zelf uiteenvalt: « Il était 11h25, peut être 11h28. Le temps disparaît au moment où je voudrais le rappeler à la seconde près. »⁴⁵ Met deze fragmentarische tijdsbeleving maakt Lançon voelbaar hoe trauma werkt. De daders zijn ook niet langer mensen, maar schimmen die slechts één zin herhalen: “Allah Akbar”. Die woorden zijn leeg geworden : « Ce cri, écho dément d’une prière rituelle, est devenu la réplique d’un film de Tarantino. »⁴⁶ Fanatisme verschijnt hier als iets zinloos en onmenselijks.

De daders blijven naamloos: “les tueurs”. Door hen geen naam te geven, laat Lançon zien dat ze hem geen normaal mens meer zijn. “L’abjection vivait sans limites”: het kent geen maat, geen empathie. Wat zijn beschrijving zo krachtig maakt, is dat hij het geweld niet met haat beantwoordt. Hij beschrijft in kalme, precieze zinnen, alsof hij de chaos probeert te begrijpen

---

⁴³ Lançon, Philippe [Le lambeau]. 2018 p119(vertaling: Er was geen woede, geen paniek, geen klacht in deze stille vraag,..)

⁴⁴ Lançon, Philippe [Le lambeau]. 2018 p128 (vertaling: Deze vredige gebedskreet is niet meer dan een dodelijke schreeuw, tegelijk belachelijk en sinister.)

⁴⁵ Lançon, Philippe [Le lambeau]. 2018 p71 (vertaling: Het was 11u25, misschien 11u28. De tijd verdwijnt op het moment dat ik hem tot op de seconde precies wil herinneren.)

⁴⁶ Lançon, Philippe [Le lambeau]. 2018 p78 (vertaling: Die kreet, een waanzinnige echo van een gebed, is geworden tot de repliek uit een Tarantino film.)

door te kijken: « Tout était à la fois brumeux, précis et détaché. »⁴⁷ Hij schrijft dus heel feitelijk en niet haatdragend, dat is wel opmerkelijk.

Herstel, kunst en taal als tegenkracht

Na het geweld blijft er stilte over: « Le silence fabriquait le temps et, parmi les blessés et les morts, les premières formes de la survie »⁴⁸ Schrijven wordt voor hem een manier om die stilte te doorbreken. Taal wordt een vorm van verzet, een manier om terug te nemen wat hem is afgenomen. Zijn lichaam speelt hierbij een centrale rol. Zijn gezicht is letterlijk verscheurd; hij noemt zichzelf “un lambeau”, een flard. Dat beeld krijgt een diepere betekenis: de mens na geweld is nooit meer heel, maar leeft nog. De heropbouw van zijn gezicht staat symbool voor het herstel van zijn menselijkheid. Wanneer hij weer kan spreken, kan hij ook weer bestaan.

Opvallend is dat Lançon ondanks alles humor blijft gebruiken. Hij schrijft met zelfspot over ongemakkelijke situaties in het ziekenhuis en over medische apparaten die bijna vrienden worden. De humor is niet bedoeld om pijn te ontkennen, maar om haar te temmen. Het toont zijn weigering om volledig slachtoffer te zijn.

In het boek blijven literatuur, schilderkunst en muziek aanwezig. Proust, Kafka, Bach, Matisse en Shakespeare worden zijn vrienden. Ze herinneren hem eraan dat schoonheid blijft bestaan en dat de menselijke geest sterker is dan haat. Kunst is geen ontsnapping, maar een manier om te leven, om orde en betekenis te vinden in wat geweld heeft vernietigd. Hiermee laat Lançon zien dat kunst een instrument wordt om betekenis terug te winnen en menselijkheid te herstellen.

Een belangrijk motief in het boek is de blik. Tijdens de aanslag moet hij zijn ogen sluiten om te overleven, maar daarna probeert hij opnieuw te kijken: naar zichzelf, naar anderen, naar de wereld. « Je comprenais désespérément le mutisme de ceux que j’abandonnais, car à cet instant, j’étais encore l’un d’eux. »⁴⁹ Zelfs in doodsangst blijft hij verbonden met de anderen. De blik wordt een symbool voor empathie: wie kijkt, erkent de ander.

Aan het eind van het boek is Lançon lichamelijk hersteld, maar de breuk tussen “voor” en “na” blijft bestaan. Zijn littekens zijn zichtbaar, maar ze vertellen ook dat hij heeft overleefd. Tolerantie betekent voor hem leven met wat niet te begrijpen is. Hij blijft geloven in nuance, zachtheid en cultuur, zelfs na de grootste wreedheid. Fanatisme daarentegen is het verlies van menselijkheid en het geloof dat er maar één waarheid bestaat.

Door zijn ervaring toont Lançon dat woorden, kunst en empathie sterker zijn dan haat. Waar de daders riepen, schrijft hij. Waar zij vernietigden, bouwt hij op. Zijn boek is geen kreet van woede, maar van menselijkheid. Net als Larher via muziek de vrijheid terugvindt, vindt Lançon die in taal. « Rien de ce qui est, n’est. »⁵⁰ Alles is breekbaar, alles verandert, maar juist die kwetsbaarheid maakt ons menselijk.

In *Le Lambeau* laat Philippe Lançon zo zien dat geweld niet alleen lichamen vernietigt, maar ook woorden, relaties en vertrouwen. Zijn antwoord op fanatisme is geen wraak, maar zachtheid en

---

⁴⁷ Lançon, Philippe [Le lambeau]. 2018 p79(vertaling: Alles was tegelijk wazig, precies en afstandelijk.)

⁴⁸ Lançon, Philippe [Le lambeau]. 2018 p80 (vertaling: De stilte maakte de tijd en, tussen de doden en gewonden, ontstonden de eerste vormen van overleven.)

⁴⁹ Lançon, Philippe [Le lambeau]. 2018 p107 (vertaling: Ik begreep wanhopig het zwijgen van hen die ik achterliet, want op dat moment was ik nog een van hen.)

⁵⁰ Lançon, Philippe [Le lambeau]. 2018 p12 (vertaling: Niets wat is, is.)

denken. Tolerantie is de keuze om mens te blijven: luisteren, kijken en begrijpen. Religieus geweld is niet alleen moord, maar ook de vernietiging van betekenis. Met zijn precieze en poëtische stijl herstelt Lançon wat verloren is gegaan. Zijn woorden bewijzen dat taal en empathie kunnen overleven.

Lançons schrijfstijl

Lançons schrijfstijl in *Le Lambeau* weerspiegelt voortdurend wat hij heeft meegemaakt. Hij schrijft vanuit een lichaam dat lijdt. Net zoals hij na de aanslag in fragmenten leeft, schrijft hij in fragmenten. Zijn zinnen wisselen tussen korte observaties en langere, bijna meditatieve passages. Het ritme volgt zijn bewustzijn: soms gejaagd, soms vertraagd, soms aarzelend alsof de taal zelf moet herstellen. Over het moment nadat de schutter vertrekt, noteert hij bijvoorbeeld: « *Et tout est devenu silencieux. [...] Le silence fabriquait le temps.* »⁵¹ In die zin voel je hoe stilte een tastbaar iets wordt. Het is precies dat soort momenten, pijnlijk en helder tegelijk, waaruit zijn stijl is opgebouwd.

Die fragmentarische structuur lijkt geen keuze, maar een gevolg van trauma. Hij ziet later hoe zijn blik vernauwt en hoe herinnering niet vloeiend maar schokkerig functioneert: « *Mon champ de vision était réduit au vide qui naissait de l'événement...* »⁵² Hier wordt zichtbaar dat tijd en bewustzijn uiteenvallen. Het boek volgt dat proces: niet lineair, maar in stukken die als losse flarden terugkeren.

Wat zijn proza bijzonder maakt, is dat hij met veel zintuigen schrijft. Hij schrijft niet alleen over pijn of angst, maar vanuit het lichaam dat het ondergaat. Wanneer hij zijn appartement weer betreedt, is geur het eerste wat hem overweldigt: « *La première chose qui m'a frappé, ce fut l'odeur...* »⁵³ Geur, licht, aanrakingen, stilte, al die elementen worden dragers van betekenis. Ze tonen hoe herinnering werkt wanneer woorden tekortschieten.

Ook over taal zelf is hij eerlijk. Hij zoekt naar woorden, maar vindt ze niet altijd. Hij schrijft zelfs dat taal hem niet meer vooruit kan brengen: « *Les mots... se contentent maintenant de suivre ce qui a eu lieu, comme de vieux chiens essoufflés.* »⁵⁴ Dat beeld toont hoe uitgeput taal kan zijn wanneer ze geconfronteerd wordt met geweld. Toch blijft hij schrijven, juist omdat taal, hoe moe ook, de enige manier wordt om bestaan terug te winnen. De taal en literatuur is echt een manier om te overleven voor hem.

Er is sprake van Intertekstualiteit: er zijn verwijzingen naar andere schrijvers en kunstenaars, als Baudelaire, Kafka, Thomas Mann, Matisse, dit verbindt hij zijn persoonlijke trauma met grotere culturele verhalen. Wanneer hij in de operatiezaal Kafka onder zijn deken heeft liggen, toont hij dat literatuur en kunst hem helpen betekenis te bewaren.

Aan het einde van het boek is zijn lichaam grotendeels hersteld, maar de breuk blijft. Lançon schrijft om die breuk zichtbaar te maken, niet om haar uit te wissen. Zijn stijl belichaamt dat

---

⁵¹ Lançon, Philippe [Le lambeau]. 2018 p80 (vertaling: En alles werd stil. [...] Stilte creëerde tijd.)

⁵² Lançon, Philippe [Le lambeau]. 2018 p 11 (vertaling: Mijn gezichtsveld werd gereduceerd tot de leegte die ontstond door de gebeurtenis... »)

⁵³ Lançon, Philippe [Le lambeau]. 2018 p69 (vertaling: Het eerste dat mij opviel, was de geur – die mufte, beschimmelde geur van boeken en oud tapijt,)

⁵⁴ Lançon, Philippe [Le lambeau]. 2018 p11 (vertaling: De woorden... volgen nu eenvoudigweg wat er is gebeurd, als oude, hijgende honden.)

proces, rustig, precies, open, en altijd gevoelig voor de complexiteit van gevoelens die naast elkaar bestaan: pijn en dankbaarheid, wanhoop en humor, stilte en taal.

Deelconclusie

Zowel Erwan Larher als Philippe Lançon gebruiken hun persoonlijke ervaringen met terreur om te tonen hoe belangrijk menselijkheid en verbeelding zijn tegenover haat en fanatisme. Bij Larher speelt muziek een centrale rol: rock en punk staan voor vrijheid, gevoel en zelfexpressie. Ze leren hem dat er niet één manier is om te leven of te denken. Muziek wordt zijn manier om te begrijpen, te troosten en weerstand te bieden aan geweld. Bij Lançon gebeurt datzelfde via taal en literatuur. Schrijven is voor hem een vorm van overleven en opnieuw mens worden na de aanslag. Hij kiest voor zachtheid, aandacht en begrip in plaats van wraak. Zijn boek laat zien dat tolerantie niet iets groots of politiek is, maar iets kleins en dagelijks: kijken, luisteren en proberen te begrijpen.

Beide auteurs tonen dat fanatisme voortkomt uit angst en het verlies van verbeelding, terwijl tolerantie juist ontstaat door empathie en culturele openheid. Hun stijl versterkt dat idee. Larher schrijft met ritme en emotie, Lançon met stilte en precisie, maar allebei gebruiken ze kunst als antwoord op haat.

Uiteindelijk laten ze zien dat de mens, ondanks alles, kan blijven geloven in vrijheid en verbinding. Hun woorden en muziek worden een vorm van verzet: niet door te vernietigen, maar door te blijven voelen, denken en scheppen. Zo tonen beide schrijvers dat kunst, empathie en verbeelding het sterkste wapen zijn tegen fanatisme en onverdraagzaamheid.

Deelvraag 3: In hoeverre sluiten hun ideeën aan bij Voltaires pleidooi voor tolerantie en menselijke waardigheid?

Voltaire's ideeën

In le *Traité sur la tolérance* pleit Voltaire voor tolerantie, zijn tolerantie heeft als basis universeel broederschap. Dit betekent het zien van iedereen om je heen als je broeder, ongeacht hun etniciteit of religie. Ook veroordeeld Voltaire religieus geweld van de kerk zoals het in de 16de eeuw en later vertoond werd. Hierbij refereert hij naar de vervolgingen van ketteren door de kerk, dit geweld zit diepgeworteld in de kerk. Ook pleit Voltaire tegen fanatisme, zijn kritiek hierop geeft hij door middel van de zaak Calais, ook hoe hij zijn ideeën over tolerantie vormgaf. Voltaire pleit ook voor de waardigheid van de mens, dit doet hij bijvoorbeeld in de laatste zinnen van het 22ste hoofdstuk. Hierin geeft hij aan dat menselijkheid, toegeeflijkheid en gewetensvrijheid niet zulke grote rampen zou kunnen veroorzaken als geweld in de kerk. Zijn pleidooi over menselijkheid, tolerantie en rede past binnen de ideeën die kwamen uit de verlichting.

Lahrer's ideeën

Erwan Lahrer schrijft over zijn ervaring met de aanslag in de Bataclan, hij begint zijn boek met vertellen over zijn band met muziek. Hij groeide ermee op en ging naar rock en punk luisteren, uiteindelijk komt hij in de ramp in de Bataclan terecht. Tolerantie komt volgens hem dus voort uit sensibiliteit en verbeelding. Lahrer zet zich ook logischerwijs af tegen het fanatisme, hij keurt het af. Ook begint tolerantie bij luisteren en je eigen oordeel maken, dit blijkt uit zijn gekozen vertelperspectief. Bij dit perspectief krijgt de lezer zelf de kans om een mening te vormen, de lezer krijgt een dialoog.

Lançon's ideeën

De kern van de ideeën van Lançon hebben we al eerder benoemd, namelijk; tolerantie is bij hem geen groot politiek begrip, maar iets kleins en menselijks: aandacht, empathie en het vermogen om niet te haten. Fanatisme daarentegen staat voor het tegenovergestelde, het is de vernietiging van nuance, vrijheid en verbeelding. Ook is iemand zien zoals die is, zonder oordeel, een kern van hoe Lançon denkt over tolerantie. Volgens Lançon neemt tolerantie veel verschillende vormen aan en zit het in de kleine dingetjes. De begrippen tolerantie en fanatisme zijn volgens hem heel complex, hierdoor kan je er uit zijn stukken niet één definitie aan plakken, het past zich aan aan de situatie.

Overeenkomsten

Er zijn duidelijke overeenkomsten in de werken van Voltaire, Lahrer en Lançon, alle drie keuren ze fanatisme en religieus geweld af. Dit is ontzettend logisch als je bedenkt naar welke aanleidingen alle drie van deze boeken geschreven zijn.

Ondanks de kleine verschillen die al deze mannen laten zien in hun definiëring van het begrip tolerantie, komen al hun definiëringen wel op hetzelfde neer. Namelijk het accepteren van iedereen om hun heen. Hun middelen en motieven daarvoor zijn wel wezenlijk anders, zo gebruikt Voltaire de naastenliefde die voortvloeit uit het christendom. Dit is wel logisch als je het in de context van zijn tijd zet, hij leefde in een tijd waar iedereen wel met het christendom te maken heeft. Dit motief voor tolerantie spreekt dus veel mensen aan. Het is daarom ook logisch dat Lahrer en Lançon hun middel om die tolerantie uit te leggen niet het christendom. De samenleving in 2017-2018 zag er namelijk veel anders uit dan de samenleving waar Voltaire in leefde. De samenleving in de tijd van Lahrer en Lançon was veel diverser, zeker in een grote stad als Parijs. In dit soort steden wonen ook veel mensen die in een andere religie geloven dan het christendom, daarom is de naastenliefde minder 'populair' in hun tijd. Lançon gebruikt bijvoorbeeld het vermogen om niet te haten om zijn tolerantie vorm te geven, dit sluit in essentie heel erg aan bij de naastenliefde. Het enige verschil is dat het vermogen om niet te haten niet uit een christelijke gedachte komt. De ideeën van Lançon en Lahrer sluiten heel erg aan bij de ideeën van Voltaire, alleen de oorsprong van de opvatting zijn wel anders.

Lançon schrijft ook veel over menselijke waardigheid, fanatisme is volgens hem iets wat ontzettend tegen menselijkheid ingaat. Fanatisme laat menselijkheid verdwijnen. Dit idee sluit ook aan bij de ideeën van Voltaire, Voltaire gaat uit van het menselijke en de rede, dit wordt verblind door het fanatisme. Dit zie je in de scène die hij illustreert van de fanatici die blindelings maar wat dingen roepen buiten het huis van Calas.

Conclusie

In de conclusie geven wij natuurlijk antwoord op de hoofdvraag, deze luid: Hoe verhouden de persoonlijke reflecties op tolerantie, (religieus) geweld en fanatisme en herstel in Philippe Lançons *Le Lambeau* (2018) en Erwan Larhers *Le livre que je ne voulais pas écrire* (2017) zich tot Voltaires *Traité sur la tolérance* (1763)? Het grootste deel van dit antwoord is in deelvraag 3 al gegeven, maar in de conclusie gaan we kijken hoe deze werken zich tot elkaar verhouden.

Bij Voltaire is tolerantie vooral universeel broederschap, dit komt voort uit het christendom, vooral uit de naastenliefde die God heel belangrijk vindt. Hij veroordeelt het religieuze geweld en het fanatisme van de kerk, dat volgens hem de rede en waardigheid van de mens vernietigt. Zijn pleidooi richt zich op een samenleving die gebaseerd is op gewetensvrijheid en medemenselijkheid, waarden die passen binnen het verlichtingsdenken.

Bij Larher krijgt tolerantie een andere gedaante: het is niet langer een abstract ideaal, maar ontstaat uit sensibiliteit, luisteren en verbeelding. Door zijn meerstemmige vertelperspectief nodigt hij de lezer uit om zelf te oordelen, wat aansluit bij Voltaires oproep tot kritisch denken, maar dan op een meer subjectieve en empathische manier. Larher verzet zich tegen fanatisme en simplificatie, en benadrukt dat echte tolerantie begint bij begrip en dialoog, niet bij dogma's.

Bij Lançon wordt tolerantie nog intiemer en menselijker. Het schuilt in aandacht, empathie en het vermogen om niet te haten. In tegenstelling tot Voltaires rationele benadering, is Lançons visie existentieel: tolerantie is een vorm van herstel en menselijkheid na traumatisch geweld. Net als Voltaire ziet hij fanatisme als de vernietiging van nuance en vrijheid, maar waar Voltaire rede als tegenkracht stelt, vindt Lançon die in de kleine gebaren van menselijkheid.

Ondanks de tijdsverschillen blijven er wel duidelijke overeenkomsten tussen de ideeën van alle drie de auteurs. Alle drie verwerpen ze religieus fanatisme en benadrukken ze de noodzaak van menselijke waardigheid en empathie. Wat verandert, is de grondslag van die tolerantie: bij Voltaire ligt die in naastenliefde en universele broederschap; bij Lançon en Larher in de persoonlijke ervaring, verbeelding en innerlijke menselijkheid. Je leest in de boeken drie verschillende invullingen van het begrip tolerantie, ze geven allemaal hun eigentijdse invulling aan het begrip tolerantie, maar ze geven wel allemaal hetzelfde oordeel over fanatisme en religieus geweld.

Literatuurlijst

Lojkine, Stéphane. « La tolérance voltairienne, une conjuration de spectres. » *Utpictura18*, Aix-Marseille Université, 2008–2009, <https://utpictura18.univ-amu.fr/rubriques/archives/voltaire/tolerance-voltairienne>.

Rigney, Ann. „Verhalen.” In *Het leven van teksten: Een inleiding tot de literatuurwetenschap*, onder redactie van Kiene Brillenburg Wurth en Ann Rigney, 157-195. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008.

Rigney, Ann. „Teksten en cultuurhistorische context.” In *Het leven van teksten: Een inleiding tot de literatuurwetenschap*, onder redactie van Kiene Brillenburg Wurth en Ann Rigney, 293-331. Amsterdam : Amsterdam University Press, 2008.

Gefen, Alexandre. « Liens humains, liens textuels : les écritures des attentats de 2015 en France. » *Études Francophones* 31, no. 2 (« Révoltes et révolutions », Automne 2019) : 91-105, <https://languages.louisiana.edu/sites/languages/files/Gefen%20EF%202019.pdf>.

« Les attentats contre Charlie Hebdo et les leçons de Voltaire. » *Sud-Ouest*, 9 januari 2015, <https://www.sudouest.fr/redaction/le-cercle-sud-ouest-des-idees/les-attentats-contre-charlie-hebdo-et-les-lecons-de-voltaire-1705818.php>.

NOS Nieuws. 2015. “Terroristen Vermoorden Cartoonisten Charlie Hebdo”. NOS. 17 december 2015. <https://nos.nl/artikel/2075722-terroristen-vermoorden-cartoonisten-charlie-hebdo>.

Le Monde.fr avec AFP et Reuters. (2016, 23 maart). « Charlie Hebdo » visé par une attaque terroriste, deuil national décrété. Le Monde.fr. https://www.lemonde.fr/societe/article/2015/01/07/attaque-au-siege-de-charlie-hebdo_4550630_3224.html

BBC News. 2015. “Paris Attacks: What Happened on The Night”. 9 december 2015. <https://www.bbc.com/news/world-europe-34818994>.

Contributeurs aux projets Wikipedia. 2024. “Traité Sur La Tolérance”. 17 november 2024. https://fr.wikipedia.org/wiki/Trait%C3%A9_sur_la_tol%C3%A9rance.

Franceinfo. 2015. “Charlie Hebdo : Le ‘Traité Sur La Tolérance’ de Voltaire, Star Des Ventes”. Franceinfo, 3 februari 2015. https://www.franceinfo.fr/culture/livres/charlie-hebdo-le-traite-sur-la-tolerance-de-voltaire-star-des-ventes_3332245.html?

Lançon, Philippe. 2016. *Le lambeau*. Éditions Gallimard.

Larher, Erwan. 2017. *Le livre que je ne voulais pas écrire*. Quidam éditeur.

Arouet, François-Marie [Voltaire]. 1762. *Traité Sur la Tolérance*

“De Verlichting”. z.d. Literatuurgeschiedenis. <https://www.literatuurgeschiedenis.org/18e-eeuw/de-verlichting>.

“AthenaCheck - Wat Is Tekstuele Analyse en Hoe Voer Je het Uit?” z.d. AthenaCheck. <https://athenacheck.nl/kennisbank/onderzoek/onderzoeksmethoden/data-analyses/tekstuele-analyse>.

“Werkbank Geesteswetenschappen”. z.d.

https://www2.fgw.vu.nl/werkbanken/dighum_nl/strategieen/tekstanalyse/introductie.php.

“Close reading in wereldoriëntatie: Een diepere kijk op de wereld”. z.d. *Junior Wereld Campus* (blog). <https://juniorwereldcampus.nl/blog/close-reading-in-wereldorientatie-een-diepere-kijk-op-de-wereld/>.

Singor, H. W. (2005). *Religieus geweld: de periode an de Oudheid*. (1), 19-34. from <https://hdl.handle.net/1887/11839> Version: Not applicable (or Unknown) License: Leiden University Non-exclusive license Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/11839>.

“Fanatisme - 3 Definities - Encyclo”. z.d. <https://www.encyclo.nl/begrip/fanatisme>.

“Tolerantie en Mensenrechten - Amnesty International”. 2023. Amnesty International. 2 maart 2023. <https://www.amnesty.nl/encyclopedie/tolerantie-en-mensenrechten>.

NOS Nieuws en NOS Nieuws. 2015a. “Terreur in Europa; een Bloedige Lijst”. NOS. 14 november 2015. <https://nos.nl/artikel/2069008-terreur-in-europa-een-bloedige-lijst>.

NOS Nieuws 2018. “Vermoedelijke Brein Achter Charlie Hebdo-aanslag Uitgeleverd Aan Frankrijk”. NOS. 23 december 2018. <https://nos.nl/artikel/2264785-vermoedelijke-brein-achter-charlie-hebdo-aanslag-uitgeleverd-aan-frankrijk>.

BBC News. 2015. “Charlie Hebdo Attack: Three Days Of Terror”. 14 januari 2015. <https://www.bbc.com/news/world-europe-30708237>.

Web, Psychologists, en Psychologists Web. 2024. “Conformity And Rebellion: Understanding Social Influence in Groups”. *Psychologists Magazine | Mental Health Magazine | Psychology Magazine | Self-Help Magazine*. 13 maart 2024. <https://www.psychologists.com/conformity-and-rebellion-understanding-social-influence-in-groups/#:~:text=If%20conforming%20is%20the%20act,set%20of%20ideals%20and%20attitudes>.

Begrippenlijst

Fanatisme: Als je fanatisme in het woordenboek opzoekt krijg je de betekenis, het fanatiek zijn. In de context waar wij het in gaan gebruiken gaat het om religieus fanatisme. ‘al te felle hartstochtelijke ijver voor iets’. Als we dit omzetten naar religieus fanatisme gaat het dus om de overdreven gedrevenheid voor een geloof of idee en dat gaat gepaard met het idee dat wat andere mensen geloven niet goed is.

(Religieus) geweld: “Religieus geweld is geweld dat religieus geïnspireerd en gemotiveerd is en dat zonder die religieuze inspiratie of motivatie niets plaats zou vinden”.

Tolerantie: Tolerantie is het accepteren dat er naast je eigen denkbeelden (in deze context geloven), kenmerken en gewoontes. Er ook andere zijn en dat je deze accepteert en ziet als gelijk aan die van jezelf.